

Barcelona en la mirada de les periodistes estrangeres durant la Guerra Civil

BERNARDO DÍAZ NOSTY

Investigador i periodista

nosty@uma.es

Resum

La historiografia ha descuidat de manera significativa la presència de les periodistes estrangeres en la Guerra Civil, obviant per aquest motiu un relat del conflicte amb matisos clarament diferenciats de la narrativa dominant. Prop de dues-centes dones, no obstant això, van deixar testimoniatge del seu pas per la península Ibèrica, més interessades en els efectes de la guerra que en la cultura militar. La majoria d'elles van passar per Barcelona i es van fixar, entre altres aspectes, en la vida a la ciutat, els bombardejos aeris sobre la població civil, els successos sagnants de maig del 1937 i la sortida republicana cap a França.

Paraules clau

Dones, periodistes, Barcelona, Guerra Civil, premsa estrangera.

Abstract

Historiography has significantly neglected the presence of foreign journalists in the Spanish Civil War, therefore ignoring an account of the conflict which includes nuances which are clearly differentiated from the dominant narrative. Nearly two hundred women, however, left testimony of their journey through the Iberian Peninsula, more interested in the effects of war than in the military culture. Most of them passed through Barcelona and focused, among other aspects, on life in the city, the aerial bombardment of the civilian population, the bloody events of May 1937 and the Republicans' departure for France.

Keywords

Women, Journalists, Barcelona, Civil War, Foreign Press.

Eren més, bastantes més, les periodistes estrangeres que van viatjar a Espanya durant la Guerra Civil per informar sobre el conflicte. La historiografia anglosaxona n'ha limitat la presència a un nombre reduït, compost fonamentalment de britàniques i nord-americanes, tot i reconèixer que la confrontació havia estat la més mediàtica de la història fins a aquell moment. El mecanisme mitjançant el qual es limita a termes d'excepció la feina de les periodistes estrangeres és semblant al predomini del que és masculí en els continguts de la bibliografia molt abundant sobre la guerra. Els textos que inclouen índexs onomàstics permeten advertir que, entre els historiadors més prestigiosos, el protagonisme de les dones amb prou feines suposa entre el dos i el quatre per cent dels registres.¹

En un treball recent² s'ha pogut constatar de manera documentada, amb perfils biogràfics i hemerografia bàsica, que 183 periodistes, fotoperiodistes, col·laboradores de premsa i algunes autores de memòries van viatjar al país en guerra i van deixar petjada escrita i fotogràfica de la seva experiència. En bastants casos, la seva informació i els seus comentaris van nodrir també les transmissions radiofòniques en ona curta per a Europa i Amèrica des de tots dos bàndols.

Tot i que és notable el nombre de periodistes estrangeres identificades, hi ha un fet més rellevant en la recerca: l'existència d'un relat diferent del que va ser dominant, és a dir, del qual va informar el destil·lat historiogràfic, en què no es

miren tant les operacions militars, les màquines de guerra i el debat polític, com la pell de la societat, el patiment dels més vulnerables, aquells sobre els quals va recaure la singular fallida humanitària dels anys 1936 a 1939. Les seves cròniques i els seus reportatges es van centrar més en el patiment quotidià de les rereguardes, on la vida no sols era difícil, sinó que es trobava en risc permanent.

En les cròniques de les estrangeres s'hi adverteix una preocupació singular per aspectes que, vistos amb 85 anys de distància, remetien al qualificatiu avui normalitzat de *crims de guerra* per al·ludir a pràctiques com el bombardeig de la població civil indefensa, un fet fins aleshores desconegut, que la periodista noruega Gerda Grepp (1907-1940) va qualificar de “vulgars assassinats”.³ Els morts no duïen armes, ni uniformes, ni eren herois, i la imatge utilitzada fins aleshores contra les guerres —interminables files de creus blanques en els camps de batalla— era ara molt diferent, segons la sueca Barbro Alving (1909-1987), que descobria la nova estampa de l'anomalia bèl·lica als dipòsits de cadàvers replets de cadàvers de dones i infants.⁴

Membres despresos dels cossos estripats, sense cap, com en una classe d'anatomia. En una taula més alta hi ha dos nens petits, un de set anys amb el cap destrossat, probablement encara amb les butxaques dels pantalons plens de totes les coses dels nens. Al costat d'ell, un taüt

*que no mesura un metre de llarg, d'un nadó de sis mesos, mort d'un cop o d'una caiguda, sense sang, que es manté maco. I les dones! Jauen en una fila llarga i irregular, amb la roba aixecada i el cabell negre enganxat a la sang; una té la cara tota aixafada. Ja no vols veure més i desitges cridar amb força. A un nen, cobert amb un drap ensangonat, li falta el cap. Un jove que conserva tota la bellesa del sud del seu rostre sembla que dorm, recolzat amb el cap decantat. I, no obstant això, el més dramàtic no són les ferides, les mutilacions i la sang. És la roba esparracada de dones que no tenen res a veure amb la guerra. Dones que podien estar fregant el terra, rentant els plats, acaronent un infant, xafardejant, res que es mereixi una mort tan espantosa.*⁵

La cultura de la guerra s'assenta en valors de masculinitat hegemònica, per aquest motiu, malgrat la presència nombrosa de dones periodistes i els relats alternatius, aquesta pot ser la raó per la qual el sediment historiogràfic ignora o aombra el paper de les dones i el d'altres sectors de la població —gent gran i infants— allunyats de la centralitat dominant. Tot i així, hi va haver una lectura femenina que va posar el focus en els efectes, en les conseqüències fatals sobre el conjunt de la població de la guerra, que va ser, amb diferència respecte d'escenaris bèl·lics anteriors, el que va convocar el nombre més elevat de dones. Un relat coral molt definit per la presència de periodistes afins, per regla general, als postulats republicans, davant la molt escassa en les zones del país dominades pels revoltats.

Barcelona en la mirada femenina

A través dels relats de les estrangeres es pot seguir la seqüència completa de la guerra, des dels seus prolegòmens fins als moments finals, inclosos l'èxode i l'exili republicans, així com els inicis de la dictadura i la repressió. Barcelona constitueix, sens dubte, un dels escenaris centrals sobre els quals es van argumentar les cròniques i els reportatges, i pas obligat per a la majoria de les periodistes que van viatjar a Espanya entre 1936 i 1939. Les seves experiències van servir, fins i tot, per al·ludir als vells conflictes d'identitat nacional o fer simples exercicis de contrast entre Barcelona i Madrid. La nord-americana Janet Riesenfeld, optava per la capital catalana: “No importa les millores modernes que posis en aquesta ciutat [Madrid], perquè la gent continua sent la mateixa que en el segle divuit. Barcelona em va semblar més americana, més cosmopolita”.⁶ També es va manifestar en aquest sentit Anita Brenner, que trobava una raó per explicar el fet diferencial: “Hi ha molta sang jueva a Catalunya”.⁷

*Dues parts, dues èpoques, dues classes, dues filosofies es confronten pel control d'Espanya. La Barcelona pròspera, vital i industrialitzada, alhora quarter general i símbol de la lluita, contra el Madrid ombrívol, famolenc i jeràrquic; una lluita que divideix, a favor i en contra, totes les altres ciutats, pobles i llogarets espanyols.*⁸

La celebració a la capital catalana de l'Olimpiada Popular, clausurada per l'esclat bèl·lic, va atraure algunes periodistes a les quals les circumstàncies van convertir en primeres informadores de la guerra. Aquests van estar els casos de la britànica Josephine [Jose] Shercliff del *Daily Herald*⁹ i de la nord-americana Muriel Rukeyser de la revista londinenca *Life and Letters To-Day*.¹⁰ El cop militar va sorprendre la família Palmer de vacances a Mongat. La jove Aileen, que s'havia integrat a l'oficina de premsa de l'Olimpiada, va viure els primers moments del cop militar a Barcelona, on va anar a buscar-la la seva mare, l'escriptora i periodista Nettie Palmer, passant totes dues a informar de l'esclat de la guerra a la premsa australiana.¹¹ També es trobava a Barcelona Clara Thalmann, integrant de l'equip de natació de Suïssa a l'Olimpiada, que va romandre a Barcelona per unir-se a les forces del POUM i donar compte del començament d'un procés revolucionari a Catalunya. “No s'ha salvat ni un sol convent”, va escriure, sorpresa del nombre molt elevat d'accidents de trànsit en aquests primers dies del conflicte, a causa de la utilització dels automòbils requisats per part dels qui mai havien conduït.¹²

A Barcelona residia, des de feia anys, la nord-americana Elisabeth Deeble,¹³ corresponsal de *The Manchester Guardian* i, més tard, de *The Washington Post*. També, la periodista sueca Kajsa Rothman, sòcia d'una agència de viatges, i la fotoperiodista austríaca Margarethe Michaelis, d'ideologia anarquista, que havia muntat un petit estudi.¹⁴ Així mateix, es trobaven a la ciutat la nord-americana Megan Laird, la polonesa Joanna Gintułt i, no gaire lluny, a Tossa de Mar, la britànica Nancy Johnstone. Laird va donar testimoni a *The Atlantic Monthly*¹⁵ de l'arrencada de la guerra, entre els dies 19 i 26 de juliol, a partir del que veia des de la finestra del seu apartament en un cinquè pis del carrer de Llúria, cantonada amb Provença. Resulta estranya la identitat de Joanna Gintułt, autora de dues cròniques al setmanari de Varsòvia *Wiadomości Literackie*, la presència de la qual es dilueix després d'haver-les publicat i de la forta polèmica que van aixecar en la premsa conservadora polonesa. I és significativa la contribució de Nancy Johnstone, que regentava un establiment hotelier amb l'escocès Archibald Johnstone, abans subdirector del londinenc *News Chronicle*. Els seus llibres sobre els anys de guerra són un prodigi d'empatia amb els quals diàriament tractaven de mantenir un esperit aliè a l'anomalia de la guerra.

*Pel que sembla, estàvem atrapats entre uns salvatges bolxevics que recorrien els carrers udolant, assedegats de sang, i uns rebels (o “insurgents” com els anomenava amb molt de tacte The Times) que feien l'impossible per acudir a temps a ajudar-nos i salvar-nos de “quelcom pitjor que la mort”. [...] el que ens va enxampar completament per sorpresa va ser que la premsa seriosa donés suport, tàcitament, a un cop d'estat militar. Mai se'ns havia ocorregut pensar que si els de dretes eren els colpistes rebels i el govern d'esquerres era el triat legalment, els conservadors britànics dirien: “Visca els rebels!”*¹⁶

Setanta periodistes el 1936

Entre mitjan juliol i el final del 1936, unes setanta periodistes, fotoperiodistes i col·laboradores de premsa estrangeres van passar per Barcelona. Els primers dies de la guerra hi van arribar les franceses Marguerite Jouve (1903-1963),¹⁷ Andrée Viollis (1870-1950) i la fotoperiodista Hélène Roger-Viollet (1901-1985). També hi va arribar, enviada pels mitjans francesos, Gerda Taro, i, a les tres setmanes de l'esclat bèl·lic, la britànica Nancy Cunard (1896-1965), que va informar per a la premsa d'Europa i d'Amèrica. En el setmanari parisenc *Regards* hi va publicar un treball en què sortia al pas de les informacions aparegudes en alguns periòdics parisencs sobre la persecució religiosa a Barcelona, i assenyalava que calia, per entendre'n les causes, conèixer el pes de l'Església catòlica al país i com aquesta "no només va instigar, sinó que, en molts casos, va liderar la revolta feixista".¹⁸

L'agost, la nord-americana Kitty Bowler (1908-1966), acreditada per l'agència Federated Press, va viatjar a Barcelona des de la URSS, on havia tingut una relació amb el controvertit corresponsal de *The New York Times* Walter Duranty. El setembre, va tenir lloc la primera visita de les britàniques Sylvia Townsend Warner (1893-1978) i Valentine Ackland (1906-1969). La segona quinzena d'octubre va viatjar a la capital catalana la noruega Gerda Grepp (1907-1940), que va signar tres cròniques des de Barcelona per al diari *Arbeiderbladet*,¹⁹ alhora que va entrevistar el president Companys, "un home gran molt simpàtic", que va respondre a les preguntes "en un francès fluid". També va arribar a l'octubre una altra figura destacada, la britànica Kate Mangan (1904-1977), que va sentir de prop l'ebullició social revolucionària i es va deixar atrapar per una estètica i una comunicació gestual que transmetien vitalitat, ja que no entenia ni castellà ni català. "Tots semblaven fortament entusiasmats, per la qual cosa, després de conèixer els mítings a Espanya, els d'altres països em semblaven terriblement avorrits i rutinaris".²⁰

Al final del 1936, ho va fer la veterana nord-americana Anna Louise Strong (1885-1970), que havia dirigit a la capital soviètica el *Moscow Daily News*. A Barcelona, va establir una bona relació amb Jaume Miravittles, responsable del Comissariat de Propaganda de la Generalitat, que li oferia algunes claus sobre la complexa realitat catalana: "Madrid fa guerres; Barcelona, revolucions. Una sort de divisió del treball que recorre un segle d'història espanyola".²¹

Periodisme militant

No van trigar a viatjar a Barcelona periodistes que buscaven donar suport als aparells d'informació i propaganda de les diferents forces polítiques. Una de les primeres a arribar va ser la britànica Mary Low (1912-2007), que es va incorporar a les activitats d'informació del POUM i al Comissariat de Propaganda de la Generalitat i va tornar decebuda al seu país al final del

1936. La revolució, segons ella, havia estat obstaculitzada fins i tot en l'estètica quotidiana.

*Gairebé tots els homes van recuperar la corbata. Els uniformes de les milicianes havien desaparegut gairebé dels carrers. Cada dia es veia més dones vestides amb elegància a tot arreu. [...] Tothom havia anat abandonant de manera gradual l'uniforme de milicià, perquè s'havia convertit en l'uniforme de l'exèrcit regular que s'estava formant, i nosaltres no havíem anat a lluitar en un exèrcit burgès.*²²

També es va unir a l'activitat d'informació i propaganda del POUM la peruanofrancesa Simone Kahn (1897-1980), que havia estat dona d'André Breton; l'austriaca Katja Landau (1905->1975), que va desplegar una activitat molt intensa a la Secretaria Internacional;²³ l'anglesa Mary Low (1912-2007) i la molt jove nord-americana Lois Cusick (1917-1985), que va treballar en els programes en llengua anglesa de les emissores en ona curta del POUM, així com en la redacció de notes de premsa en anglès per al Comissariat de Propaganda, on percebia deu pessetes diàries —"els primers diners que guanyava en ma vida".

Lois, que no va amagar el seu entusiasme davant l'experiència històrica de la revolució, amb els obrers i els pagesos amos de les fàbriques i de les terres, va constatar la pèrdua progressiva dels primers impulsos transformadors i la influència i el control creixent dels comunistes prosoviètics. Es va interessar de manera especial per l'anàlisi de l'economia col·lectivitzada i el seu reflex en la vida quotidiana, expressions que auguraven, segons ella, el començament d'un mil·lenni antiautoritari.

En les files anarquistes, a més de l'austriaca Michaelis, va viatjar a Barcelona l'hongaresa Kati Hora (1912-2000), també destacada fotoperiodista, i l'escolesa Ethel MacDonald (1909-1960), que, al gener del 1937, es va incorporar a l'aparell de difusió de la CNT-FAI²⁴ i va esdevenir una de les més escoltades a Europa i a Amèrica sobre el conflicte, amb una audiència que premiava la bellesa de la seva veu.²⁵

L'anarquista més cèlebre, fundadora de la llegendària revista *Mother Earth*, va ser sens dubte la veterana d'origen rus Emma Goldman (1869-1940), que va visitar Barcelona en diverses ocasions, va intervenir en les emissions de Radio CNT-FAI i va representar a Londres l'organització Mujeres Libres.

Imatges de l'arribada

Al setembre del 1936, en la seva primera visita, les britàniques Sylvia Townsend Warner i Valentine Ackland van ser retingudes dos dies a la frontera per una documentació incompleta, abans de continuar a Barcelona en un tren pintat de colors vius amb les inicials de la CNT.

El joveníssim milicià que estava al comandament de la duana va prestar gran atenció al nostre equipatge. La ullera de llarga vista de butxaca de Valentine li va interessar

*molt, i li va agradar un petit joc de gots de viatge. Després d'examinar-ho tot amb gran deteniment, va entendre que el costum de Valentine de viatjar amb un tornavís demostrava que érem bones persones i va tornar a guardar-ho tot amb gran rapidesa i destresa.*²⁶

No sempre l'amabilitat va presidir la primera trobada. La noruega Gerda Grepp refereix certes dificultats en l'arribada a la capital catalana als tres mesos del començament del conflicte.

*No és fàcil entrar a Espanya. Ens en vam adonar quan vam arribar a l'aeròdrom de Barcelona. Vam ser rebuts per un grup de soldats armats i portats a una oficina on van revisar tots els nostres documents amb rudesia. És bastant raonable que tractin d'evitar l'entrada d'espies.*²⁷

Moltes de les que es desplaçaven al país en guerra desconeixien Espanya, de vegades imaginada amb una barreja de tipisme exòtic i trets tenebrosos, per la qual cosa l'arribada acostumava a suposar la sorpresa inicial que il·lustrava l'escenari de les seves cròniques i escrits, amb freqüents descripcions sobre la bellesa dels paisatges i l'empatia amb la gent.

La russa Agnia Bartó (1906-1981), del *Komsomolskaya Pravda*, va deixar constància d'una primera sensació en passar la ciutat fronterera de Portbou, al juliol del 1937: un cel blau transparent que li va semblar molt més alt del que estava acostumada a veure. “Era una sensació especial d'espai i de llum”. Els nens jugaven a la platja prop del mar, prenién el sol i saltaven sobre les ones. Les dones descansaven a la riba sota els arbres. “Al migdia, vam escoltar explosions sordes a la llunyania. Primer, tres; després, quatre més. Esperava que tots correguessin a refugiar-se, que les mares agafessin els seus fills...”. “Per què no s'emporten els nens? Moriran!”, li va dir. I la dona va contestar: “On vol que els porti? Els poden matar a qualsevol lloc”.²⁸

La britànica Helen Grant (1903-1992) va viatjar des de la frontera francesa a Barcelona en un vagó de tren de tercera classe, atapeït de pagesos que la van ajudar amb l'equipatge i li van oferir menjar —“costum espanyol”— durant les dues hores de recorregut, i van esclatar en rialles i rebombori quan, en beure d'una bota, va vessar el vi sobre el vestit. En la capital catalana, va descobrir que els taxis estaven pintats de vermell i negre amb les inicials CNT, i que els conductors no admetien propines, perquè era un costum burgès impropï d'un temps de canvi revolucionari. “Cafès plens, tramvies, autobusos i taxis circulant sense problemes, cinemes oberts...”. Grant hi va trobar un escenari de normalitat, amb una excepció: els talls de llum durant les nits pels bombardejos.

L'austríaca Marie Langer recorda en les seves memòries que va aterrar amb la seva parella a Barcelona “sense entendre gran cosa del que allí passava”.

*Mai abans, ni després, vaig veure una ciutat tan alegre, tan plena de música i entusiasme, tan excitada com la Barcelona de llavors. [...] La rambla semblava una festa. A tot arreu s'hi veien milicians, alguns gairebé nens encara, amb uniformes i armament bastant improvisats.*²⁹

El setembre del 1938, quan el futur de la República s'aombrava, la nord-americana Ione Robinson (1910-1989) va viatjar des de Perpinyà a Barcelona en un vell Chevrolet, en companyia de l'il·lustrador càntabre Luis Quintanilla.

*Primer vam parar als afores de la ciutat [Perpinyà] per canviar els meus dòlars per pessetes i comprar menjar. Vam omplir dues caixes de fusta de salami italià, sardines, galetes angleses..., totes les coses que als Estats Units hauríem comprat per a un pícnic. [...] Va ser una bella tarda per estar conduint cap a una guerra! L'aire estava impregnat d'olor d'eucaliptus i de pebre. No hi havia senyals de vida enlloc de les muntanyes, i a causa de la quietud i de la similitud de la vegetació amb Califòrnia, semblava que anava a casa i no a una guerra.*³⁰

Estampes de la vida a Barcelona

Malgrat la guerra, Barcelona mantenia gran part de la seva vida social. Mary Low refereix les sortides molt freqüents de la redacció del diari a nombrosos cafès, dels quals l'anglesa va enumerar els principals, com ara Gran Oriente, Automatic, Euzkadi, Canaletas, American Bar, Café de las Ramblas, Moka, etc., en va anotar les característiques, l'ambient, la tipologia dels consumidors i del servei en un temps en què s'anaven imposant les col·lectivitzacions, on els cambrers havien deixat de tenir un cap i treballaven “igual que tu quan li dones a les tecles de la màquina d'escriure”.

La sanitària australiana i col·laboradora de premsa Agnes Hodgson (1906-1984) estenia la mirada a dotzenes de cafès, terrasses, pastisseries i restaurants, però no sempre amb la tranquil·litat desitjada.

*[Estem] asseguts a la terrassa d'un cafè quan, a l'altre costat de l'edifici, ha caigut una bomba, amb un soroll infernal i una fagonada ha encès el cel. Per un moment, s'ha estès el pànic. Algunes persones han apretat a córrer i han tirat cadires pel terra. Jo he anat cap a la porta de l'establiment i un soldat m'ha dit: “Una mica de calma”.*³¹

Són moltes les imatges de la ciutat que atrauen la mirada de les que arriben en el temps anòmal de la guerra. Des dels inicis de la revolta fins a la vida als carrers, als cafès i les terrasses, als transports, als mercats...

La periodista francesa Émilienne Morin (1901-1991), companya de Durruti, va recordar un any després del cop militar de juliol del 1936 l'ambient de Barcelona en l'arrencada de la guerra, quan encara no s'advertia gran inquietud en la gent.

No obstant això, se sentia l'amenaça. I els camions plens de joves antifeixistes, de militars fortament decidits, passaven a tota velocitat pels carrers de Barcelona. Cap a les tres de la matinada, es van veure camions amb guàrdies d'assalt que anaven a requisar les millors existències de les armeries: fusells i pistoles, cartutxos i caixes de pólvora. Quan, a les cinc de la matinada, el tret d'un canó va donar

*el senyal d'alerta, només vam trobar a les armeries preses per assalt escopetes de caça, pistoles per a dones i altres menudeses...*³²

L'excepcional Erika Mann (1905-1969) descobria una ciutat embolicada en una normalitat aparent i, malgrat les mancances i les profundes ferides urbanes de la guerra, "no veiem persones espantades", i trobava els catalans de sempre "relaxats, en la seva majoria macos i alegres", i a les catalanes "maques i arreglades". A més de les destrosses dels bombardejos, va observar tres canvis: el gran nombre de militars als carrers, el trànsit escàs i els tramvies perillosament plens de gom a gom de passatgers.

*Els viatgers es pengen com a raïms dels vagons: van davant, darrere, asseguts en els topalls o agafats als marcs de les finestres. En cada un viatgen segurament més de cent. Els nens i els soldats s'adapten fàcilment a aquesta inestabilitat. Però també les dones, la gent gran i els voluntaris de protecció civil utilitzaven aquest transport. He vist un senyor amb barret de palla i bastó viatjar així, amb una cama comprimida contra una barra i l'altra a l'aire, agafant-se amb un braç al tipus que tenia davant i bracejant amb l'altra. Una estampa curiosa.*³³

Molt diferent la percepció d'Elena Garro, l'estiu del 1937, "Era impressionant la quantitat d'automòbils xocats que hi havia al llarg del camí. Vaig preguntar a què es devien tants accidents: 'Mira, camarada, és que els camarades no sabien conduir i es llançaven com a bojós sobre els automòbils i, naturalment, patien accidents'".

*És difícil oblidar la impressió terrible que em va fer aquesta ciutat. Era com si una capa de plom pesés sobre ella, plom ardent, perquè a més feia molta calor. Les branques dels arbres estaven trencades i els carrers gairebé deserts. L'ambient era pesat, tràgic, em va fer por, mai havia visitat una ciutat com aquesta. Ens van allotjar a l'Hotel Majestic, al Passeig de Gràcia. Vaig treure el cap per la finestra, no hi havia tropes victorioses, només un silenci tristíssim. Vaig voler marxar de seguida d'Espanya. "Vull anar a casa meva", li vaig dir a Octavio Paz. Aquest es va indignar davant la meva estúpida: "No sé per què t'hi he dut!", va dir. Jo tampoc ho sabia, ni ho sé fins al dia d'avui.*³⁴

També Ione Robinson, allotjada a l'Hotel Majestic, va observar la ciutat amb la distància d'un primer apropament als penya-segats del desastre, que més tard es transformaria en una expressió solidària d'empatia amb el sofriment de la gent.

També vaig veure el bombardeig del barri Xino (una part deprimida de la ciutat) i vaig caminar sobre els vidres trencats i les escombraries del mercat. Luis [Quintanilla] em va dir que els avions rebels havien bombardejat el mercat a plena llum del dia, quan estava replet de dones i infants! De tornada al Majestic, vaig comprovar per primera vegada la realitat del racionament. És difícil descriure el que vam

*menjar al migdia. Primer, prenem una sopa aigualida servida en una tassa, que Luis en va dir "aigua del Mediterrani"; després, un tros de dues polzades de carn indescriptible, quatre lleties i verdures estranyes (tenien gust d'herba).*³⁵

Durant aquella mala experiència en el luxós hotel, Robinson va conèixer una periodista russa malgirbada, pel que sembla corresponsal del *Pravda*, que es mostrava obsequiosa i comunicativa.

Em vaig fixar en una dona vestida de vermell, amb les cames nues, sandàlies blanques i un pèl descurat, que anava per les taules amb els braços carregats de llaunes de menjar. Vaig preguntar qui era i, sense respondre'm, el corresponsal del Daily Mail es va aixecar de la taula i va tornar amb ella. Me la va presentar. Era corresponsal del diari rus Pravda. Li vaig dir que acabava d'arribar d'Anglaterra i que havia tingut una llarga xerrada sobre Espanya amb Winston Churchill. La dona del Pravda va tirar el cap enrere i es va petar de riure i em va dir que li importaven un rave Churchill i Anglaterra. La seva resposta em va tranquil·litzar. No volia discutir amb aquella dona. Quan va marxar, va passar per altres taules repartint trossos de mantega i sardines als republicans. La corresponsal va somriure i va dir que tenia "la primícia de les notícies, tant en el front com en la rereguarda". Amb aquelles llaunes de menjar, no ho vaig dubtar...

Els hotels apareixen de manera recurrent en les cròniques de les estrangeres. Eren, amb freqüència, la bombolla sota la qual el menjar i l'alcohol animaven les trobades dels periodistes amb els seus col·legues, i fins i tot desfiguraven la sensació de la realitat.

*No sabíem què hi fèiem, allí. No ens venia de gust ballar, però ara que érem allí tampoc ens en podíem anar. Tot semblava tan irreal que, farts de realitats com estàvem, ens vam quedar clavats a les cadires. [...] Sabíem que tallarien la carretera de Barcelona a València i que l'Espanya lleial quedaria dividida. Però continuàvem asseguts a la sala de ball del Ritz, veient ballar les parelles i menjar opíparament els comensals, preguntant-nos quan començaria el següent bombardeig, preguntant-nos si els feixistes no haurien pres ja Barcelona i estaven celebrant-ho a la sala de ball del Ritz.*³⁶

Maig del 1937

Un dels aspectes que va ocupar més atenció en els relats de les periodistes van ser els successos sagnants de maig del 1937 a Barcelona, que van enfrontar les forces de l'esquerra en debats i diferències que revelaven diferents plantejaments sobre la guerra i la revolució.

El maig del 1937, va viatjar a Barcelona la nord-americana Josephine Herbst (1892-1969), d'ideologia comunista, moguda per la convicció que la lluita contra el feixisme, que havia conegut

de prop a Alemanya i a Itàlia, era un imperatiu de les nacions civilitzades per evitar la catàstrofe mundial. Però va patir una forta decepció en observar a la capital catalana “republicans lluitant contra republicans i no contra Franco”, la qual cosa va despertar la seva resposta crítica i la ruptura amb la disciplina de partit. “Abans de marxar d'Espanya, la desintegració havia començat amb una sòrdida lluita interna a Barcelona. Mai vaig participar en les polèmiques partidistes, perquè no havia viatjat a Espanya per contribuir a la divisió”.³⁷

La francesa Émilienne Morin (1901-1991), directora del periòdic *Le Libertaire* i vídua de Buenaventura Durruti, es va pronunciar en contra dels qui anteposaven l'acció bèl·lica a altres qüestions i, amb això, paralitzaven la revolució social iniciada en resposta al cop militar, per la qual cosa va abandonar “el mutisme que ens vam imposar” per respecte al front antifeixista.

*No podem tolerar per més temps veure la CNT, i la FAI i, igualment, una gran part de la UGT insultats pels mateixos que, per tots els mitjans —i els més menyspreables—, intenten assassinar-los. Perquè no hi ha dubte sobre el veritable objectiu de l'ofensiva criminal que es desferma contra nosaltres: eliminar de la vida política i social d'Espanya aquestes organitzacions massa revolucionàries i intransigents.*³⁸

Sens dubte, la periodista més influent que va intervenir en la polèmica va ser la trotskista mexicana Anita Brenner (1905-1974), les denúncies de la qual al *The New York Times* i *The Nation* van arribar a crear friccions amb les línies editorials de les publicacions novaiorqueses. Distanciada del nucli republicà de la guerra, es va convertir en una destacada analista del dissens entre les forces de l'esquerra espanyola.³⁹

L'austriaca Katja Landau (1905-c.1975), adscrita al POUM, víctima de la repressió, va deixar testimoniatge de com la batussa de maig va servir per buidar les presons de bona part dels “metges, cures, advocats, comerciants a l'engròs, adversaris polítics del règim republicà” per a donar pas a “obrers, afiliats de sempre del partit socialista, sindicalistes, anarquistes, militants del POUM”.

*I mentre es posava en llibertat els autèntics feixistes, uns antifeixistes revolucionaris havien de fer una vaga de fam més d'una vegada per protestar perquè la GPU els havia detingut i en contra de les tortures que havien sofert.*⁴⁰

Una de les víctimes, la nord-americana Lois Cusick va ser detinguda i reclosa en una txeca del Portal de l'Àngel, on va coincidir amb Katja Landau. “Nucli d'espies feixistes descobert a Barcelona”, va publicar *The New York Times*, amb noms i fotografies.⁴¹ La notícia va servir, no obstant això, per treure-la d'una situació crítica. Brown Ransdell, editor de *The Courier Journal* de Louisville, coneixia Lois des que era una nena i es va moure fins a alertar el cònsol dels Estats Units a Barcelona. El dijous 1 de juliol, va ser alliberada juntament amb Landau i totes dues van abandonar Espanya dos dies després.

Emma Goldman va contribuir a la denúncia internacional d'un

conflicte que afeblia les expectatives republicanes. Va afirmar que la persecució política empresa pels “sequaços d'Stalin” no era diferent de les que es practicaven a la URSS, per la qual cosa va decidir elevar el to de la seva veu: “Li ho dec als milers de companys que romanen a la presó. Haig de parlar i ho faré”.⁴²

Les cròniques d'Ethel MacDonald, des de l'aparell de difusió de la CNT-FAI, van ser possiblement les primeres informacions crítiques sobre els successos que van sortir a l'exterior. Les informacions transmeses a Glasgow es van plasmar en almenys dos números del *Barcelona Bulletin*, publicats a la ciutat escocesa els dies 12 i 15 de maig. MacDonald va ser detinguda i alliberada setmanes més tard, i la seva veu va deixar d'arribar a una audiència expectant.⁴³ MacDonald, després d'una segona detenció i de veure's en perill, va romandre amagada fins que va aconseguir fugir a França la segona quinzena de setembre. “Vaig anar a Espanya plena d'il·lusions i de somnis, al que prometia ser una utopia realitzable, i en torno plena de tristesa, apesurada per la tragèdia”, va manifestar davant els centenars de persones que l'esperaven a l'estació de Glasgow.

Així mateix, la suïssa Clara Thalman (1908-1987) va donar testimoniatge de la repressió d'anarquistes i pumistes, al costat de les quals va lluitar. Sorpresa juntament amb el seu company Pavel quan tractaven de sortir de Barcelona amb vaixell rumb a Marsella, tots dos van ser detinguts, traslladats a València i empresonats en cel·les separades. Després dels freqüents interrogatoris, Clara cantava en un dialecte suís per facilitar informació a Pavel. El seu tancament no va ser fàcil al costat d'una presonera alemanya el marit de la qual havia estat assassinat pels comunistes i “tenia un odi exacerbant a tots els vermells, resava durant hores a la cel·la perquè fossin aniquilats i manifestava explícitament la seva adoració a Hitler”.⁴⁴

Un cas semblant al de la neerlandesa Antje Wiersma (1908-1975), que va passar sis setmanes d'incertesa amb Jan, la seva parella, fins que van ser posats en llibertat. En la seva última crònica a *De Socialist*, va denunciar l'aberració que suposava el tracte vexatori infringit a lluitadors antifeixistes: “Forma part del nostre treball exposar aquest vergonyós abús de poder. Llibertat per a tots els polítics antifeixistes a Espanya!”

Una altra veu dissident va ser la de la periodista mexicana Blanca Lydia Trejo (1906-1970), destinada al consolat del seu país després dels successos de maig, que va escriure en la premsa catalana mentre va viure a Barcelona i va anar variant la seva orientació política des del comunisme cap a posicions aparentment llibertàries.

Els bombardejos continus

El dramatisme més gran del relat periodístic femení va ser allí on la guerra colpejava de manera deliberada la població civil i la convertia en objectiu militar quotidià de l'aviació feixista estrangera al servei dels revoltats. És difícil trobar cap referència als models dels avions o al tipus de munició emprada, però són

molts els detalls dels seus efectes sobre les persones i la vida quotidiana de la ciutat. A continuació, presos a l'atzar, alguns retalls breus de la narrativa femenina argumentada des de l'experiència a la capital catalana.

Març del 1937. Simone Téry va donar compte de la primera onada d'atacs de l'aviació italiana, amb base a Mallorca, sobre Barcelona, amb una intensitat tal que "els famosos bombardejos de Madrid no eren res al seu costat".

*Divuit bombardejos massius en dos dies. Cal veure'ls per entendre què és la "guerra total" dels feixistes, aquests campions de la civilització. Si deixem aixafar l'heroica República espanyola, cal repetir i cridar fins que els més covards i els més inconscients es convencin que aquest horror el viurem nosaltres demà a París. A París, a Tolosa, a Niça, a Bordeus, a Lió. [...] [Les sirenes] van començar a gemegar amb tristesa. Es va tallar la llum i l'ascensor va deixar de funcionar. No sabia on eren les escales. Sense la meua eficaç llanterna no hauria sortit d'allí. Tot just havia baixat dos pisos quan van esclatar els primers projectils. [...] Gairebé vaig trepitjar una cosa terrible. Era el peu d'una dona en una petita sabata. Al costat hi havia un ram de narcisos blancs. Tot el que quedava d'una noia en un dia de primavera. Vaig caminar cent metres més i vaig retrocedir horroritzada. Cada costat del carrer estava ple de cràters enormes. No van ser dues les cases enderrocades, sinó dues illes. Dels edificis de sis pisos sòlids i moderns, només en quedaven uns pocs metres d'enderrocs fumejants, que els bombers ruixaven per extingir-ne el foc. Un projectil que va caure enmig del carrer havia rebotat una canonada i l'aigua brollava a dojo amb un llot groc.*⁴⁵

Octubre del 1937. S'intensifiquen els atacs sobre la ciutat, especialment sobre la Barceloneta. Elena Garro, poc abans de la sortida del país, va viure amb Octavio Paz els pitjors dies dels quatre mesos de guerra que van passar a Espanya: "Ens va tocar el bombardeig més feroç que fins aleshores havia sofert la ciutat". Tot i que pensava que ja estava immunitzada contra la por, "aquesta nit, arraulida a les escales de l'hotel català, em va semblar eterna i terrible. [...] Les bombes queien amb un estrèpit inusitat i tots teníem la convicció que no existia cap alleujament".⁴⁶

Febrer del 1938. Els bombardejos, especialment intensos durant el mes de gener, amb uns sis-cents morts, van frustrar la "crònica emotiva" que Lucien Vogel, director de L'Œuvre, havia encarregat a Madeleine Jacob sobre la reunió de les Corts al monestir de Montserrat al començament de febrer. De tornada a Barcelona, un bombardeig aeri va semblar la mort a la ciutat. Va anar llavors al dipòsit de cadàvers de l'hospital i allí va argumentar una veritable crònica emotiva, construïda sota l'olor asfixiant del fenol, dels cadàvers i del fum dels incendis que continuaven actius.

Al dipòsit de cadàvers de l'Hospital Clínic he vist uns dos-cents cadàvers llançats al terra, refrigerats amb una mànega. Hi havia de tot. Petits sorpresos en els seus jocs,

dones del poble, algunes arrencades de la vida en ple somni. [...] Però en aquest dipòsit comú, on estava el cos retorçat d'un bebè, un altre literalment aixafat d'un home gran i una joveneta en camisa de dormir amb les mans creuades sobre el ventre, jo no podia apartar els ulls d'una petita de quatre o cinc anys, amb les calces mig caigudes i sabatilles de feltre, que somreïa només pel costat bo del seu rostre, grassonet i rosat, perquè l'altre estava estripat, amb l'ull sortit sobre la galta...⁴⁷

Març del 1938. Un mes d'atacs successius i més de mil morts. La belga Marthe Camilia Huysmans va prestar gran atenció a la vida quotidiana a Barcelona, als seus mercats i preus, sense perdre la referència d'una constant que marcava el fet diferencial del conflicte: els bombardejos sobre la població civil. Una ciutat difícil d'alimentar, la població normal de la qual, d'un milió d'habitants, havia passat, el 1938, amb l'afluència de refugiats, "almenys a tres milions", inclosos els suburbis.⁴⁸

*Aquesta nit he visitat la ciutat. I aquesta nit ha passat el mateix que totes aquelles en les quals s'escolten les bombes, els canons antiaeris, els rebles en caure. Es trenquen els enormes blocs de cases, que es converteixen en sepultures per a uns i per a uns altres, els que sobreviuen, els que gemeguen o ploren, en criptes on estan enterrats en vida. La claredat de la nit il·lumina el desastre.*⁴⁹

De nou a Barcelona, Simone Téry va donar compte dels vols rasants de la mort, del cansament de la població i del deteriorament progressiu de les condicions de vida. En el setmanari sindicalista *Messidor*, va recollir la dura experiència de la visita a un dipòsit de cadàvers desbordat per la ruïna humanitària de la guerra. I va buscar reflexionar amb els seus lectors, traslladant sobre la seva mirada, la seva respiració i el seu tacte, l'impacte dramàtic que va sentir quan va baixar al dipòsit de cadàvers.

Tots en som responsables. Per això avui cal que tingui el coratge de veure amb mi el que hauríem pogut evitar. Veure-ho per treure prou força d'aquest espectacle espantós, per fer impossibles nous desastres.

Quan era petita, si veia una gota de sang, o només amb la idea d'una ferida, em desmaiava. I, no obstant això, he anat allí [al dipòsit de cadàvers] per vostè. Ara, l'hi portaré de la mà. Baixi amb mi l'escala de pedra. Entri amb mi.

Prengui el seu mocador, apliqui'l sobre el nas, sobre la boca. Haurà de suportar aquesta olor un pèl dolça, repugnant, que surt d'aquesta porta negra; entrar sense desmaïar-se —aquesta olor a mort, una bafarada de mort sobre vostè s'adhereix a la pell, enganxosa, i penetra fins al fons dels seus pulmons. [...] Passem davant d'ells [els cadàvers], sense aturar-nos. No tenim molt de temps i són tants que no podem mirar-los tots.

La tensió creix al llarg d'un relat d'acostament al soterrani infernal, quan la periodista s'enfonsa —"el cap em dona

voltes”— i fa una pausa.

*No puc continuar mirant aquests peus arrencats, aquests ventres ensangonats, aquests cossos despallats, aquestes cames plenes de ferides, en un caos de roba arrencada, estripada i tacada de fang i sang.*⁵⁰

Maig del 1938. Germaine Decaris (1899-1955), amb motiu del bombardeig de Granollers, amb més de 220 morts, del qual va deixar testimoniatge gràfic Winifred Bats, va construir una peça que apel·lava a la consciència dels francesos i tractava que els seus lectors es possessin en la pell dels espanyols, davant el que qualificava de *segon Guernica*. Vuit avions en vol rasant van sembrar la mort entre les dones que, amb els seus fills, compraven al mercat i van destruir més de mig centenar d'edificis del centre de la ciutat.

Setembre del 1938. La danesa Lise Lindbæk (1905-1961), periodista del diari noruec *Dagbladet*, va informar d'“els atacs intencionats” de l'aviació italiana al servei dels revoltats sobre la població civil barcelonina.⁵¹

Octubre del 1938. La britànica Rose Smith (1891-1985), del *Daily Worker*, viatja a Barcelona quan les expectatives republicanes començaven a afeblir-se. Després d'una nit de repetides incursions, els bombarders italians van realitzar un atac a dos quarts de set del matí, quan els treballadors que es dirigien a les seves fàbriques i les dones anaven a la cerca diària d'aliments a les botigues i els mercats.

*Més de cent persones jeien ferides i vint havien mort. Algunes de les que s'han donat per desaparegudes mai se les tornarà a trobar, perquè les bombes feixistes n'han esborrat tot rastre. S'han destruït desenes d'habitatges. Les famílies estan compromeses en un esforç desesperat per recuperar les seves pertinences escampades i enterrades.*⁵²

Novembre del 1938. La periodista estrella Martha Gellhorn, parella d'Hemingway, va escriure un dels seus millors articles sobre la guerra —“The third winter is the harder”—, que no li va publicar *Collier's*.

*A Barcelona hi feia un temps esplèndid per als bombardejos. Els cafès de les Rambles eren plens de gom a gom. No hi havia molt a beure, excepte un beuratge dolç i gasós anomenat “taronjada” i un líquid espantós que se suposava “xerès”. Per descomptat, no hi havia menjar. Tots estaven gaudint al carrer del fred sol de la tarda. No hi va haver cap bombardeig durant almenys dues hores. Els llocs de flors il·luminaven i embellien la rambla. “Estan totes venudes, senyors. Són per als funerals dels morts pel bombardeig de les onze”.*⁵³

També en aquest mes tardà del conflicte, la veterana francesa Andrée Viollis va tornar a Catalunya i va jugar a la ruleta de la fortuna on diàriament provava sort la població civil, objectiu dels bombardejos aeris.

Què passa? De sobte, els escassos llums [de l'hotel] s'apaguen. [...] El rugit sinistre de les sirenes sona

*llargament. Corro cap a l'escala de marbre i pujo els pisos interminables fins a l'habitació d'un col·lega, dalt de tot (Fa temps que l'ascensor no funciona!). [...] Els avions arriben des del mar, amagats entre els núvols a quatre o cinc mil metres i, de sobte, com els ocells de presa, després de girar en cercle, cauen sobre la ciutat. Impossibile evitar-los, si no és sota terra. Millor, llavors, deixar-se dur per la fortuna. Això és el que fan la majoria dels barcelonins.*⁵⁴

Fins a l'últim moment, els atacs de l'aviació, dels quals no es van lliurar altres poblacions de Catalunya, van castigar la ciutat i encara van continuar quan l'èxode de la població va omplir les carreteres en direcció a la frontera francesa.

Febrer del 1939. La francesa Édith Thomas escriu sobre les dones i els infants arribats al país veí, amb testimoniats del sofriment físic i psicològic dels qui no solien aparèixer entre les víctimes, qualificació reservada als morts, encara que fossin ells els qui escometessin les conseqüències de la guerra. Un nen de Terrassa, amb la veu tremolosa pel record de l'horror i un llenguatge infantil, li ofereix el seu testimoniatge: “Al llarg del camí, els avions ens van bombardejar. Tota la carretera estava plena de morts”. La periodista es preguntava: “Com aconseguirem esborrar en aquests nens la impressió causada pels cadàvers a les cunetes de la carretera?”.

Contrast en la mirada

El relat coral de les estrangeres que van passar per Barcelona rescata la mirada des del costat republicà. Només dues periodistes que van viatjar a la capital catalana es van estar a la zona franquista. La nord-americana Virginia Cowles (1910-1983), acreditada per *The New York Times*, i la francesa Clara Candiani (1902-1996), de *La République*.

Durant el seu pas per Barcelona, Cowles va assistir a un espectacle taurí a La Monumental, i en va manifestar el seu desgrat, un repudi que també van expressar en els seus escrits altres estrangeres durant els anys de la guerra.

*Mai havia vist una corrida de toros, i la imatge d'un toro furgant el terra mentre la sang vessava pels seus lloms em semblava un espectacle nauseabund. Durant gairebé tota la corrida en vaig haver de mantenir la vista apartada. Al meu costat, un aficionat baixet i moreno protestava sorollosament, encara que era obvi que els seus motius eren molt diferents als meus.*⁵⁵

A mitjan 1938, Candiani va fer el seu tercer viatge a Espanya. En aquesta ocasió, a diferència de les anteriors, es va dirigir a la zona controlada per les tropes de Franco, on va realitzar un ampli recorregut. La seva impressió no va ser satisfactòria. Un temps després, va visitar Barcelona durant deu dies i va recordar que la seva condició de catòlica li feia repudiar el que es deia dels republicans en la cada vegada més àmplia terra dels rebels.

*L'Estat cristià que diu ser l'Espanya rebel falseja, amb tràgic cinisme criminal, la realitat de l'Espanya republicana i els que han estat fidels a la legalitat són presentats, sense excepció, com uns monstres de sàdics instints.*⁵⁶

L'interès informatiu de la guerra va anar decaient a mesura que s'obrien altres fronts a Europa que auguraven una confrontació a gran escala i els integrants estrangers de les Brigades Internacionals abandonaven Espanya. Al final del 1938, va arribar a Barcelona Rose Smith (1891-1985) del *Daily Worker*, amb la mirada posada en els infants del carrer, la misèria i l'abandonament dels menors d'edat quan s'acostaven les festes nadalenques, alhora que promovia l'ajut econòmic dels britànics.⁵⁷

Les cròniques que narren els últims mesos descriuen la tragèdia de la sortida dels republicans cap a França i les penyalitats que van passar en els camps de refugiats, que també van sofrir algunes periodistes, perquè poques van viure a Barcelona l'entrada de les tropes franquistes. Muriel McDiarmid (1900-s. d.), autora del fullet *Franco in Barcelona*,⁵⁸ en va ser una excepció. Va traçar un testimoniatge viu de la caiguda de la ciutat i de les primeres setmanes del nou règim.

*Als carrers hi havia milers de persones per veure els soldats, de les quals un cert nombre estaven entusiasmades, encara que la majoria semblava només alleugerida que, per fi, s'haguessin acabat els bombardejos. [...] Grups de noies joves corrien eixelebradament amunt i avall del Passeig de Gràcia i de la Diagonal, amb victors de goig, envoltant qualsevol persona que veien amb aspecte important. [...] Camionetes amb altaveus transmetien consignes feixistes i marxes militars. La gent no semblava realment feliç als carrers pobres de la Barceloneta i als pròxims a la Catedral, on vaig poder comprovar tranquil·lament el tremend mal causat per les bombes durant la setmana passada.*⁵⁹

Cap a una llarga normalitat aparent

El calvari de la població aparentava una treva.⁶⁰ L'anomalia de la guerra havia esborrat la memòria el record de la normalitat.⁶¹ Mesos abans, un viatge de l'anglesa Lorna Wood (1905-c.1975) a Perpinyà amb el seu marit, també periodista, després de bastant de temps sense sortir de Barcelona, li va permetre descobrir el fet diferencial de la vida en un entorn de pau. La normalitat de la ciutat fronterera francesa va retornar al matrimoni les sensacions d'un temps passat, començant per l'enllumenat, que "estava encès".

També ens va produir una sensació fantàstica veure les dones amb el tocat de tardor. Què m'havia passat a Espanya? Em preguntava, a qui no li poden encantar les coses de la moda? En realitat, mai se sap com en són d'extraordinaris els barrets fins que vius en un lloc on no els usen. [...] Però, mentrestant, mireu les botigues plenes de menjar, la profusió de barres de pa, la gent en

*els restaurants menjant, no amb voracitat, sinó amb el gaudi més tranquil dels ben alimentats. [...] La visió de la fam és una imatge que es queda gravada. "Bé, va dir el meu marit, demà anirem de botigues". Vam caminar de tornada a l'hotel a través del recinte firal i vam observar els infants a les nòries il·luminades de manera brillant i vam provar sort amb l'escopeta de perdigons. Hi havia un o dos telegrams esperant-nos [a l'hotel]... "Em pots dur tres llaunes de llet?" "T'agrairia mig quilo de cafè". Ens vam ficar al llit per recuperar forces per a les compres de l'endemà. Tota la nit vaig somiar amb bombes. "Això ha estat la llagosta", vaig pensar.*⁶²

Notes

1. Hugh Thomas, per exemple, es refereix a dinou dones en els gairebé 750 noms que apareixen a l'índex, on només destaquen Dolores Ibárruri, amb vint-i-dues referències, i Frederica Montseny, amb set (calculat a partir de l'edició ampliada de Thomas, H. (1967). *La guerra civil española*. Ruedo Ibérico). En la darrera edició disponible (Debolsillo, 2018), dels gairebé 2.200 nombres referits, només 53 corresponen a dones, és a dir, el 2,4 per cent, amb la presència excepcional de Dolores Ibárruri (62 referències) i Frederica Montseny (18).
2. Díaz Nosty, B. (2022). *Periodistas extranjeras en la Guerra Civil*. Renacimiento.
3. "Madrid-bombardementet er ikke krig, det er mord" [Els bombardejos de Madrid no són una guerra, sinó un assassinat], *Arbeiderbladet*, Oslo, 16 de desembre de 1936. <https://bit.ly/3TzOdHP>
4. "Kvinnor och barn på bårhus — en mardröm. Kan lukta blod. Bombat Madrid ger beviset" [Dones i infants en dipòsits de cadàvers: un malson. Es pot olorar la sang. Madrid a prova de bombardejos], *Dagens Nyheter*, Estocolm, 13 de desembre de 1936.
5. "Spania-nytt på norsk" [Notícies d'Espanya en noruec], *Arbeiderbladet*, Oslo, 16 de desembre de 1936.
6. Riesenfeld, J. (1938). *Dancer in Madrid*. Harrap, p. 111.
7. "A visit to Barcelona. Jews in the city of the Catalans", *The Zionist Record*, Ciutat del Cap, 12 de gener de 1934.
8. "Behind Spain's conflict: The basic issues. Deep Divisions Cut Across All Parts of the Nation; of these Barcelona and Madrid Stand as the Symbols", *The New York Times*, 14 d'octubre de 1934. <https://nyti.ms/3VGuEEB>
9. "El diumenge [19 de juliol] em va despertar el tret d'un fusell. Des del meu hotel vaig veure gent que corria per la plaça. Darrere d'un tramvia, la policia i els obrers amb braçalets vermells estaven agenollats, disparant. Quan paraven, corrien fins a un cafè, a l'altre costat de l'avinguda, prenien ràpidament una tassa i menjaven un sandvitx, per tornar immediatament als seus llocs" ("Eye-witness tells what has happened in Barcelona", *Daily Herald*, Londres, 24 de juny de 1936).

10. La crònica frustrada de l'Olimpiada Popular es va transformar en un relat de sensacions sobre la incertesa de l'esclat bèl·lic —“Barcelona 1937” (Londres, tardor, 1937)—, que així mateix va reflectir en la novaiorquesa *New Masses* (1 de setembre de 1936).
11. Els testimoniatges de Nettie, tramesos des de Londres, van aparèixer a *The Argus* de Melbourne i van ser reproduïts en altres diaris (“Spanish days”, 8 i 15 d'agost de 1936; “Cannon and machine guns. Barcelona's grim awakening”, 14 d'agost de 1936).
12. “Només en un hospital, s'hi van comptar 30 morts per accidents de circulació, perquè la gent conduïa com a boja, amb uns altres que s'apostaven amb les seves armes sobre el sostre dels petits cotxes o en els maleters o on hi hagués lloc. [...] La plaça de toros està plena de cotxes destrossats” (Thalman, C., & Thalman, P. (2020). *Vivendo la Revolución del 36*. Barcelona. Descontrol, p. 57).
13. Establerta a Barcelona als anys vint, parlava correctament espanyol i català.
14. Grete [Margarethe] Michaelis va contribuir a la imatge de forta modernitat de Barcelona a través de les seves fotografies en les publicacions que eren avantguarda de la modernitat, encara que la seva posició en la societat catalana va ser tènue. Ennis, H. (2005). *Margaret Michaelis. Love, loss and photography*. National Gallery of Australia p. 108.
15. Publicat així mateix en un serial del *Winona Republican-Herald*, i del qual va publicar extractes el *Reader's Digest*.
16. Johnstone, N. (2013). *Un hotel en la costa Brava*. Tusquets, p. 156-157.
17. Supervivent de l'accident aeri en el qual van sofrir ferides de pronòstic reservat l'editor de la revista *Vu*, Lucien Vogel i altres passatgers. Jouve es va fer càrrec de l'edició del número extraordinari sobre Espanya.
18. “Dans Barcelona en fièvre. Des églises à l'Hotel Ritz”, París, 27-08-1936. A partir de la tardor del 1938, les seves cròniques més emotives van aparèixer en *The Guardian*, on també va informar de la sortida massiva de republicans cap al sud de França al començament del 1939.
19. “Spaniabrev I: Barcelona”, *Arbeiderbladet*, Oslo, 20-10-1936. Després d'aquesta primera crònica, en va signar dues més des de Barcelona (21 i 22 d'octubre).
20. Mangan, K. (2020). *Never more alive. Inside the Spanish Republic*. The Clapton Press, p. 43.
21. Strong, A. L. (1937). *Spain in arms*. Henry Holt, p. 69.
22. Low, M., & Brea, J. (1937). *Red Spanish notebook. The first six months of the Revolution and the Civil War*. Secker & Warburg, p. 216-217. Un llibre saludat de manera elogiosa per George Orwell.
23. Va coordinar, juntament amb el seu company Kurt, els periodistes i escriptors estrangers adscrits a l'organització, que comptava amb un aparell de difusió ampli, encapçalat pel diari *La Batalla*, i van atendre les emissions en llengua alemanya de Radio POUM. Katia va escriure sobre el paper de les dones en el procés revolucionari iniciat a Catalunya, la prostitució, l'avortament i l'homosexualitat, i va formar part del secretariat femení del partit (SFPOUM), editor d'*Emancipación* el 1937 (Lugschitz, R. (2016). *Pressebüro und Zensur im Spanischen Bürger*innenkrieg: Reporterinnen zwischen Journalismus, Propaganda und Überwachung*. [Oficina de premsa i censura en la Guerra Civil espanyola: Reporteres entre periodisme, propaganda i control], *ÖZG*, 27(3), 160-171. <https://doi.org/10.25365/oezg-2016-27-3-8>).
24. Cada nit, a les 22.30 hores, intervenia en l'emissora ECN-1 Radio CNT-FAI Barcelona, en 42.88 m. d'ona curta i 222.55 d'ona mitjana, com anunciava la premsa obrera a Escòcia i a altres regions del Regne Unit. La gent escrivia a la seu de la CNT-FAI (Av. Durruti, 32 i 33), felicitant-la i donant-li ànims. El diari setmanal *Bellshill Speaker* va publicar les seves intervencions (12, 19 i 26 de març, i 2, 9 i 16 d'abril del 1937) i l'USM va editar la separata *Save Spain. Act! Radio speeches by Ethel MacDonald* (Glasgow, 1 de maig de 1937), de manera simultània amb el primer número de *News from Spain*, editado por Guy Aldred “in support of the CNT, FAI and Youth Movement (Anarchist and POUM)”.
25. *The Glasgow Herald* va informar que “un diari destacat de Hollywood afirma que ha rebut centenars de cartes de lectors sobre Ethel MacDonald de tots els racons dels Estats Units i del Canadà, en què diuen que gaudeixen amb les seves notícies i xerrades, i no sols pels seus punts de vista, sinó perquè pensen que és la millor veu radiofònica que han escoltat mai” (recollit a *Spartacus Educational*. <https://bit.ly/3CLkdIK>).
26. “Catalonia in Civil War”, *New Masses*, Nova York, 24 de novembre de 1936. <https://bit.ly/3DyXF7X>
27. “Spaniabrev I: Barcelona”, *Arbeiderbladet*, Oslo, 20 d'octubre de 1936. Després d'aquesta primera crònica, en va signar dues més des de Barcelona (21 i 22 d'octubre). <https://bit.ly/3SiCwnM>
28. Text pres de *V revolutsionnoy Ispanii* [A l'Espanya revolucionària], recollit a la web compilatòria de l'obra de l'autora. <https://bit.ly/3sdekA3z>.
29. Langer, M. (1984). *Memoria, historia y diálogo psicoanalítico*. Folios Eds., p. 60.
30. Robinson, I. (1946). *A wall to paint on*. Dutton., p. 323.
31. Hodgson, A. (2006). *A una milla de Huesca. Diario de una enfermera australiana en la Guerra Civil española*. Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 374.
32. “Souvenirs: L'enfantement d'une révolution”, *La Libertaire*, París, 25 de setembre de 1936.
33. “Reisebrief aus Spanien”, *Neue Volks-Zeitung* de Nova York, 16-07-1938.
34. Garro, E. (1992). *Memorias de España 1937*. Siglo XXI, p. 13.
35. Robinson, I. (1946). *A wall to paint on*. Dutton, p. 327.
36. Johnstone, N. (2013). *Un hotel en la costa Brava*. Tusquets, p. 279.
37. “The Starched Blue Sky of Spain”, *The Noble Savage*, núm. 1, gener del 1960. World Publishing Co., p. 79-80.

38. “Le complot contre la révolution espagnole”, *Le Libertaire*, París, 20 de maig de 1937.
39. Al començament del 1937, *The Nation* li va retirar l'acreditació (San José Vázquez, Eduardo, “Anita Brenner, corresponsal de prensa en España”. A: González, J. R. et al. (Eds.). (2016). *Testimonios del desastre. Periodistas y escritores en los campos de batalla*. Trea, p. 235). Si en les seves últimes relacions conflictives amb els editors de *The Nation* havien prevalgut les seves dissensions amb l'enviat estrella del setmanari, Louis Fischer, obert partidari en aquells dies de l'estalinisme, tampoc li van faltar problemes amb la línia editorial de *The New York Times* sobre la situació espanyola, en les seves crítiques al seu corresponsal Frank L. Kluckhohn” (*ibid.*).
40. Landau, K. (2007). *Los verdugos de la revolución española, 1937-1938*. Sepha, p. 51.
41. Orr, L. (Lois Cusick). “The May days and my arrest”. A: Horh, G-R. (Ed.). (2009). *Letters from Barcelona. An American woman in Revolution and Civil War*. Palgrave, p. 190-191.
42. Emma Goldman, “Political Persecution in Republican Spain”, *Spain and the World*, Londres, 10 de desembre de 1937.
43. La premsa escocesa seguia diàriament la misteriosa desaparició de la “noia de la ràdio” (*The Scotsman*, Edimburg, 4 d'agost de 1937).
44. *Ibid.*, p. 155. Les notícies de la detenció a la premsa suïssa i el suport decidit del prestigiós socialista belga Louis de Brouckère davant el seu correligionari Julián Zugazagoitia, ministre espanyol de l'Interior, va facilitar l'alliberament dels Thalmann a mitjan setembre i la seva sortida d'Espanya.
45. “Les heures tragiques de Barcelone sous les bombes”, *Regards*, 31 de març de 1937. Data el reportatge deu dies abans, el 21 de març.
46. *Op. cit.*, p. 116.
47. “Images d'Espagne. Une démocratie qui ne se laissera pas étrangler”, *L'Œuvre*, París, 18 de febrer de 1938.
48. “Tooneelen uit het leven te Barcelona” [*Escenes de la vida a Barcelona*], *Vooruit*, Gante, 15 de març de 1938.
49. “Barcelona onder de verschrikking van de luchtbombardementen” [Barcelona sota l'horror del bombardeig aeri], *Vooruit*, Gante, 23 de març de 1938.
50. “Devant les morts de Barcelone”, *Messidor*, París, 1 d'abril de 1938.
51. “Overlagte overfall på det civil folk. Dramatiks luftkamp over Barcelona” [Atac premeditat sobre la població civil. Dramàtic duel aeri sobre Barcelona], *Dagbladet*, Oslo, 2 de setembre de 1938.
52. “Rose Smith Sees Bombers Smash Homes”, *Daily Worker*, Londres, 24 d'octubre de 1938.
53. Recollit com “The third winter” en el seu llibre: Gelhorn, M. (1956). *The face of war*. Simon and Schuster, p. 37-50. *Collier's* li havia demanat apagar ja el focus sobre Espanya i posar-lo a Txecoslovàquia.
54. “Barcelone douloureuse”, *Ce Soir*, París, 5 de novembre de 1938.
55. Cowles, V. (2010). *Desde las trincheras. Una corresponsal americana en la Guerra Civil española*. Siddharth Metha, p. 39.
56. “Jo, catòlica fervent, declaro que des del micròfon de Barcelona puc parlar com a veritable cristiana, i en el de Sevilla no ho puc fer, perquè des d'allí es crida: “iPreguem per l'extermini dels vermells, en nom de Déu i de la Pàtria!” (“Terrible acusación de una escritora catòlica francesa”, *Ayuda*, Madrid, 2 d'octubre de 1938).
El 1939, Clara Candiani es va casar amb Josep Maria Trias Peitx (1900-1979), al qual va conèixer durant la guerra quan era secretari general d'Unió Democràtica de Catalunya, i que més tard va ser un dels impulsors del comitè d'ajuda als refugiats espanyols a França, mitjançant l'assistència humanitària i la promoció d'ocupacions, que era la manera d'alliberar-los del tancament en els camps de treball.
57. “Children find peace, but need food”, *Daily Worker*, Londres, 16 de novembre de 1938; “Food shortages take heavy toll on children's lives”, *ibid.*, 1 de desembre de 1939; “British seamen give food to children”, *ibid.*, 29 de novembre de 1938; “Everyone can fight fascism with food”, *ibid.*, 3 de desembre de 1938.
58. Londres, 1939: United Editorial Ltd. El fullet, de 28 pàgines, apareix sense signatura, tot i que n'era coneguda l'autoria. Priscilla Scott-Ellis (1916-1983) va entrar a Barcelona en el seu automòbil luxós acompanyant les tropes de Franco (Scott-Ellis, P.(1996). *Diario de la guerra de España*. Plaza & Janés, p. 221 i s.).
59. *Ibid.*, p. 8.
60. Madeleine Jacob, “Le calvaire d'un peuple”, *Messidor*, París, 3 de febrer de 1939.
61. Un cop acabada la guerra, durant l'estiu del 1939, l'alemanya Carmen Bud (1911-2011), que havia passat la guerra a Espanya, va aconseguir arribar a Barcelona amb un passaport fals i va donar compte de la dramàtica realitat del país, encara que per a això hagués de saludar, amb un rebuig contingut, alçant el braç a la manera feixista (“Vikulaun fyrir 1 kíló af kjóti! Fólkið verður að selja húsgögn sín til þess að geta fengið sér matarbita. Ástandið á Spáni eftir sigur Francos” [Un quilo de carn costa el salari d'una setmana! La gent ven els seus mobles per aconseguir menjar. La situació a Espanya després de la victòria de Franco], *Alþýðublaðið*, Reikiavik, 05 d'agost de 1939.
62. “Going shopping”, *The Manchester Guardian*, 13 de desembre de 1938.